

Представництво
Європейської
Комісії в Україні

Ukraine

Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки

Проект фінансується ЄС, співфінансується та виконується ПРООН
Україна, Київ, 01021, вул. Садова 1/14, 4й поверх
Тел.: +38 (044) 253-5866, 253-5869. Факс: +38 (044) 253-5611
<http://brc.undp.org.ua>

Підприємництво в сільській місцевості в контексті подолання бідності

В.І.Артюшин, М.І.Пугачов

Ця аналітична записка підготовлена Аналітично-дорадчим центром Блакитної стрічки, проектом, який фінансується ЄС, співфінансується та виконується ПРООН. Думки, висновки чи рекомендації належать виключно авторам цієї записки і можуть не збігатися з офіційною точкою зору Програми розвитку ООН та Європейського Союзу.

© Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 2009

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Основні проблеми бідності в сільській місцевості	4
2. Формування доходів сільського населення	8
3. Розвиток підприємництва в сільській місцевості.....	13
4. Заходи щодо формування підприємницької активності сільських жителів	19
Узагальнення	23

Вступ

Бідність як глобальне соціальне явище існує в усіх країнах світу і не є винятком для України. Бідність - явище багатогранне. Пояснюючи зміст бідності, найчастіше використовується визначення ООН: бідність – це «стан тривалої змушеної відсутності необхідних ресурсів для забезпечення задовільного життя». Це визначення включає не тільки брак коштів, але й обмеження можливостей реалізації потенціалу людини, що викликано відсутністю достойної роботи, придатного житла, доступу до адекватної освіти та закладів охорони здоров'я, безсиллям перед обставинами, а також обмеженими можливостями участі в соціально-економічних процесах.

Виходячи з того, що основними проявами бідності є недостатність споживання, низький рівень освіти і погане здоров'я, ООН фіксує увагу на чотирьох основних характеристиках бідності¹:

- коротке життя;
- низька професійно-освітня підготовка;
- позбавлення нормальних умов життя – чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування;
- вилучення з суспільного життя, соціальна ізоляція.

Цілком зрозуміло, що сам зміст бідності та критерії її визначення змінюються з розвитком цивілізації - з одного боку, і особливо сильно залежать від політичних настанов та орієнтацій суспільства – з іншого. Вирішального значення набуває визначення критеріїв бідності та вибір її індикаторів, що є невід'ємною складовою частиною всіх національних стратегій і програм подолання бідності. Не менш важливим є дослідження стану регіонів і місцевості, де прояви бідності є найбільшими. Аналізуючи бідність та причини, що її породжують, здійснюється пошук шляхів і напрямків зниження рівня бідності.

В Україні, як і в багатьох інших країнах світу, сільська місцевість характеризується набагато гіршими умовами для проживання людей та їх розвитку порівняно з містами, нижчим рівнем розвитку підприємництва та відсутністю достатньої пропозиції на ринку праці. Все це обумовлює високий рівень бідності сільських жителів. А важливим напрямком подолання бідності є розвиток підприємництва у сільських регіонах. Це має бути вирішальною настановою, яка, крім іншого, передбачає максимальну орієнтацію працездатного населення на розвиток власної ініціативи та трудового потенціалу, реалізацію своїх можливостей.

В роботі розкриті основні проблеми бідності в сільській місцевості та джерела формування доходів сільських жителів, запропоновані заходи щодо формування підприємницької активності сільських жителів. Робота базується на даних Державного комітету статистики України, Міністерства аграрної політики та Міністерства економіки України. Також використані матеріали опитування сільських жителів, проведеного у рамках спільного з Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (ФАО) дослідження 2005 року.²

1 Human Development Report 1997. - New York, UNDP, 1997, p.5

2 Lerman Z., Sedik D., Pugachov N., Goncharuk A. Rethinking Agricultural Reform in Ukraine // http://www.fao.org/world/regional/reu/resources_files/Ukraine_Rethinking_Agricultura_Reform_en.pdf

1. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ БІДНОСТІ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Збільшення обсягів виробництва та підвищення продуктивності праці в багатьох секторах економіки України, що спостерігалось протягом останніх років, обумовили зростання реальної заробітної плати (рис. 1). Відбулося й значне підвищення заробітної плати в державному секторі та державних соціальних виплат (пенсійних виплат, допомоги при народженні дитини тощо). Все це призвело до збільшення витрат домогосподарств і дало змогу багатьом з них подолати межу бідності. Відповідно, спостерігається зменшення бідності в Україні (скорочення масштабів бідності та зменшення середньої глибини бідності).

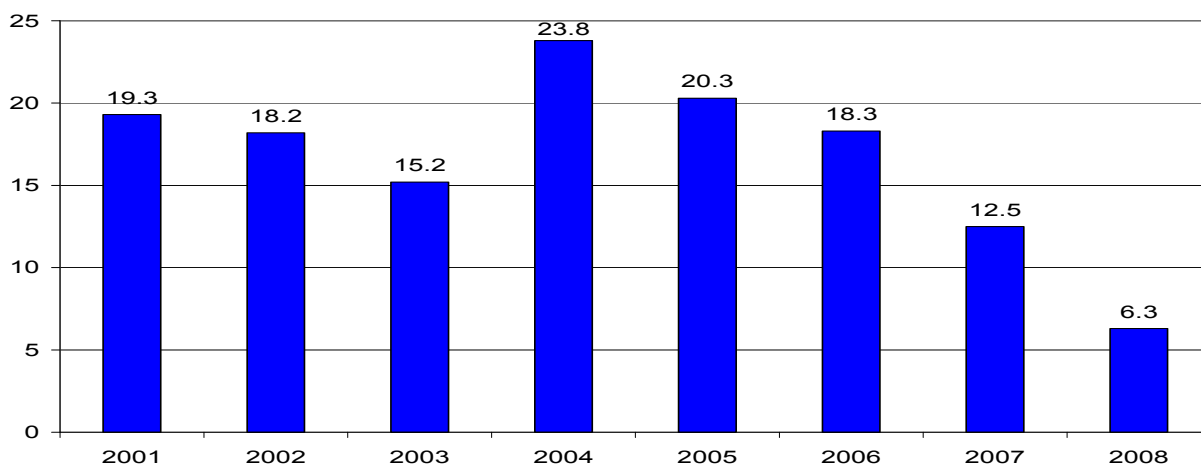

Рис. 1. Зростання реальної заробітної плати у 2001-2008 роках, %

Джерело: Держкомстат України.

Проте при загальних позитивних тенденціях в країні, в сільській місцевості рівні бідності залишаються найвищими. Це не може не непокоїти, зважаючи на те, що в сільських населених пунктах постійно проживає понад 30 % населення країни (табл. 1).

1. Співвідношення міського і сільського населення України, станом на 1 січня

Роки	Жителі міст		Сільські жителі	
	млн. осіб	%	млн. осіб	%
2001	32,9	67,3	16,6	32,7
2002 *	32,6	67,2	15,9	32,8
2003	32,3	67,3	15,7	32,7
2004	32,1	67,4	15,5	32,6
2005	32,0	67,7	15,3	32,3
2006	31,9	68,0	15,0	32,0
2007	31,8	68,1	14,8	31,9
2008	31,7	68,3	14,7	31,7
2009	31,6	68,5	14,6	31,5

* За даними Всеукраїнського перепису населення на 5 грудня 2001 року.

Джерело: Держкомстат України.

Нерівність за статками найбільш яскраво проявляється у витратах осіб, які живуть у сільській місцевості, де рівень бідності на 2-4 процентних пункти вищий, ніж у малих і

великих містах. У 2007 році споживчі сукупні витрати сільського жителя були на 20,1% меншими, ніж городянина, і становили 566,92 грн. на місяць (порівняно з 709,95 грн. споживчих сукупних витрат міських жителів у розрахунку на місяць). За підсумками 9 місяців 2008 року у середньому на одного члена домогосподарства сукупні витрати становили у міських домогосподарствах — 2743 грн., у сільських — 2203 грн., або на 19,7% менше.

Витрати сільських жителів на продукти харчування та безалкогольні напої становили 89,3% аналогічних витрат жителів міст, на одяг і взуття — 87,5%, охорону здоров'я — 75,5%, транспорт і зв'язок — 64,6%, освіту, відпочинок і культуру — 60,1% (табл. 2). Лише неспоживчі сукупні витрати сільських жителів дорівнюють неспоживчим сукупним витратам жителів міст. Проте, у сільських жителів ці витрати переважно є допомогою родичам, будівництво, капремонт тощо. А у жителів міст більшість цих витрат становить купівля акцій, нерухомості, вклади до банків тощо.

2. Сукупні середньомісячні витрати у розрахунку на 1 члена домогосподарства у містах і сільській місцевості, грн.

Статті витрат	Міські поселення			Сільська місцевість			Сільська місцевість у % до міст, 2007 р.
	2005	2006	2007	2005	2006	2007	
Продукти харчування та безалкогольні напої	276,70	306,44	370,55	245,28	271,30	331,11	89,3
Одяг і взуття	29,15	34,94	45,01	22,41	26,14	39,39	87,5
Житло, вода, електроенергія та інші види палива	46,16	61,19	98,28	27,30	36,38	65,97	67,1
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка тощо	13,46	17,33	21,42	9,91	12,36	20,44	95,4
Охорона здоров'я	12,43	15,29	20,02	10,42	10,97	15,12	75,5
Транспорт і зв'язок	29,02	41,57	53,57	13,68	20,59	34,58	64,6
Освіта, відпочинок і культура	17,12	20,85	37,75	5,18	6,53	22,67	60,1
Інші споживчі витрати	41,58	49,90	63,34	20,11	23,01	37,64	59,4
Неспоживчі сукупні витрати (допомога родичам, будівництво, капремонт тощо)	40,17	50,63	62,28	45,06	55,99	62,29	100,0
Всього сукупних витрат	505,79	598,14	772,23	399,35	463,27	629,21	81,5

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України.

Витрати сільських домогосподарств на продукти харчування та безалкогольні напої становлять у 2007 році 52,6% їх сукупних витрат (при 58,5% - у 2006 році та 61,4% — у 2005 році). За міжнародними стандартами така структура витрат є характерною для сімей, що перебувають на межі бідності.

Розглядаючи бідність у сільській місцевості у більш широкому значенні, як стан тривалої вимушеної відсутності необхідних ресурсів для забезпечення задовільного способу життя, можна констатувати недостатність передумов для покращення стану. Йдеться не тільки про брак грошей і неповноцінне харчування, але й обмеження можливостей для реалізації потенціалу людини, викликане відсутністю гідної роботи та економічної бази для нормального життя: зручного житла, доступу до адекватної освіти та медичних послуг, чистої питної води, якісного харчування, обмеження можливостей участі в демократичних процесах і суспільному житті країни.

В Україні продовжується зменшення кількості сільських поселень, яких на початок 2006 року в Україні нараховувалось 28,57 тис. населених пунктів. У 227 з них (0,8% від загальної кількості населених пунктів) зовсім не було населення, але вони не зняті з обліку. Продовжується процес розукрупнення раніше адміністративно об'єднаних населених пунктів. Кількість населених пунктів з числом мешканців до 50 осіб становила 13,8% від загальної кількості сільських поселень³.

Характеризуючи житловий фонд сільських поселень можна відзначити, що більшість (2/3) сільських будинків побудовано з недовговічних матеріалів (дерево, саман тощо), і лише третина будинків — з цегли. Дахи 58,8 тис. будинків (0,9%) вкриті соломкою, очеретом і толем. До 1970 року на селі збудовано 67,7% житлового фонду, з 1971 по 1990 роки — 27,1%, і тільки 5,2% — за останні 14 років. Із загального числа житлових будинків 4,2% (264,0 тис.) використовувались сезонно, 6,0% (375,4 тис.) — залишилися порожніми. Гострою є проблема благоустрою сільського житлового фонду. Відзначаючи зростання рівня обладнання житлового фонду села для надання комунальних послуг варто зазначити, що житло сільських жителів набагато гірше забезпечено водопроводом, каналізацією, центральним опаленням і гарячим водопостачанням, ніж міське. Зовсім не забезпечені: центральним опаленням 43,3% населених пунктів, 31,5% — водопостачанням, 38,8% — каналізацією, 47,5% — природним газом, 15,6% — скрапленим газом, 7,8% — телефоном.

Ускладнюють умови життя на селі відсутність в багатьох селах мережі доріг з твердим покриттям, транспортного зв'язку, низький благоустрій вулиць тощо. Так, більше чверті сільських населених пунктів (в них проживає 1,2 млн. жителів) не мали зупинок громадського транспорту, з них 451 село (з населенням 67,6 тис. осіб) знаходилось від найближчої зупинки на відстані більше 10 км. Не мали доріг з твердим покриттям 7,5 тис. сільських населених пунктів з числом жителів 2,4 млн. осіб, з них 799 сіл (з населенням 571,7 тис. осіб) знаходились від дороги з твердим покриттям на відстані більше 10 км. Мали неосвітлені вулиці 19,0 тис. сільських населених пунктів (66,5% до загальної кількості). Твердим покриттям забезпечено 44,5% від загальної протяжності сільських вулиць, освітленням лише 7,3%.

Низькою є забезпеченість сіл закладами комунально-побутових послуг. Потребує уваги проблема водопостачання у сільській місцевості. Так, 134,3 тис. жителів 449 сільських населених пунктів (1,6%) користувались привозною водою. Найбільша кількість сільських населених пунктів, жителі яких користувались привозною водою, у Миколаївській області — 111, Дніпропетровській — 105, Запорізькій — 81, Донецькій — 36.

Кількість населених пунктів, на території яких знаходяться забруднені поверхневі водойми, склала 2,0 тис. Станом на початок 2006 р. на території 5,9 тис. сільських

3 Тут і далі використані дані суцільного обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів станом на 1 січня 2006 за формою №1-село «Соціально-економічна характеристика сільського населено пункту», яке проводиться один раз на 5 років.

населених пунктів знаходилось 8,4 тис. неорганізованих звалищ побутового, промислового, будівельного та іншого сміття; в 2,8 тис. сільських населених пунктів — 4,1 тис. складів мінеральних добрив і отрутохімікатів.

Залишається низьким рівень забезпеченості сільських населених пунктів об'єктами соціально-культурної сфери. Так, у 20,1 тис. сільських населених пунктів (70,3% від загальної кількості) відсутні дитячі дошкільні заклади, у 14,6 тис. (51,1%) — школи, у 16,8 тис. (58,8%) — відділення зв'язку, у 9,5 тис. (33,2%) — лікарняні заклади. Аналогічна ситуація склалась із наявністю об'єктів культурного призначення.

Не всі наявні установи використовуються за призначенням. Так, дошкільних закладів використовується за призначенням лише 78,9% від їх загального числа, кіноустановок — 50,6%, підприємств служби побуту — 63,2% (у тому числі лазень — 35,1%). Значна кількість об'єктів соціальної сфери потребує капітального ремонту або перебуває в аварійному стані (відповідно 26,9% та 3,8% дитячих дошкільних закладів, 23,0% та 1,2% шкіл, 42,1% та 5,1% клубів, 28,5% та 2,1% бібліотек, 21,6% та 0,5% лікарень, 23,3% та 3,4% будинків побуту, 23,3% та 14,6% лазень).

У роки адміністративної економіки розвиток і функціонування об'єктів соціальної інфраструктури села забезпечували сільськогосподарські підприємства, на балансі яких ці об'єкти знаходилися. Виходячи з функціонального призначення аграрних підприємств як учасників ринкових відносин, утримування соціальної сфери не є їх завданням. Проте задовільний стан і доступність соціальної сфери здатні сприяти розвитку підприємництва у сільській місцевості, покращанню соціально-демографічного стану села та подоланню бідності.

Як наслідок складної соціально-економічної ситуації та умов життя селян в сільській місцевості є скорочення чисельності жителів переважно за рахунок природного скорочення по всіх регіонах України, тобто перевищення смертності над народжуваністю. Таке скорочення характерно для 25,7 тис. сільських населених пунктів. Протягом 2001-2004 років природне скорочення в селах склало 654,4 тис. осіб. У 2005 і 2006 роках воно становило, відповідно, 168,6 та 142,6 тис. осіб. Більшість населених пунктів, у яких зовсім не було новонароджених, знаходяться у Сумській, Чернігівській та Полтавській областях (відповідно — 30,9%, 25,4% та 23,7%). Кількість населених пунктів, у яких немає дітей віком до 5 років, на початок 2005 року збільшилася до 3,0 тис., що склало 10,7% від загальної кількості сільських населених пунктів. Дітей у віці 6-14 років не було у 8,7 тис. сільських населених пунктів, у 9,4 тис. — дітей віком 15-17 років, у 1,6 тис. — молоді у віці 18-27 років, у 1,7 тис. — молоді у віці 28-34 років, а 1005 сіл не мали молоді у віці 18-34 років.

Все це дозволяє констатувати, що бідність у сільській місцевості є більш гострою проблемою порівняно з іншими територіями України. Вона обумовлена специфікою економічної, демографічної, соціальної ситуації в сільській місцевості, низьким рівнем розвитку підприємництва, браком робочих місць в сільській місцевості та гідного рівня оплати праці, складним станом сільської інфраструктури, практичною відсутністю сфери послуг в сільських населених пунктах. У сільській місцевості складними є умови щодо забезпечення сільських жителів базовими потребами людини, актуальними для сучасного суспільства:

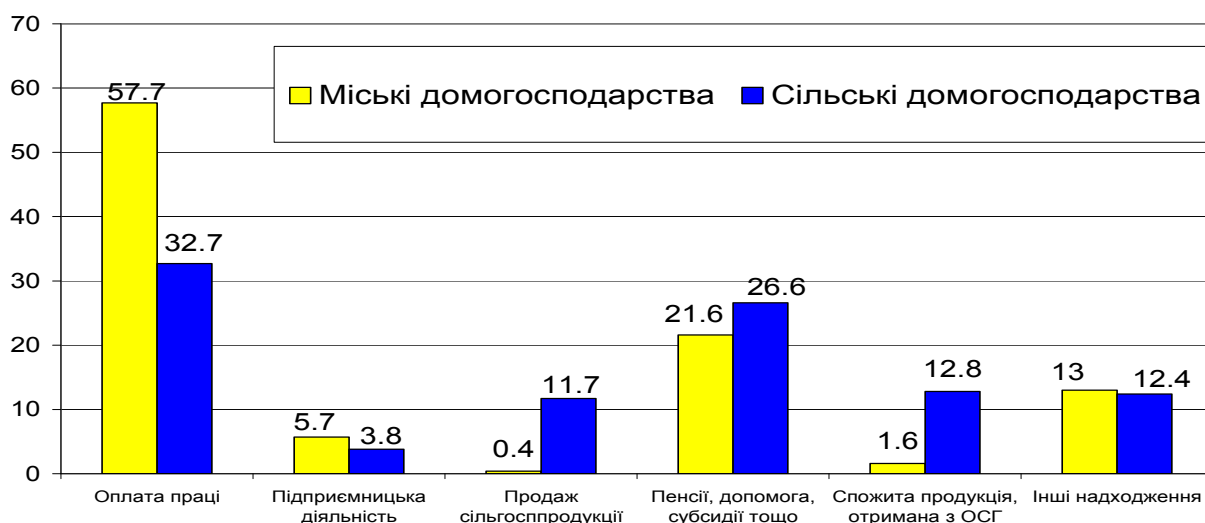
- достатнє та збалансоване харчування;
- якісне медичне обслуговування;
- доступність якісної освіти;
- можливість вести здоровий спосіб життя;

- побутові умови для нормального життя (особиста безпека, житло, транспорт, засоби зв'язку, інформація тощо);
- доступ до зайнятості відповідно до набутої освіти і кваліфікації та можливість самореалізації.

2. ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Вибіркові спостереження умов життя домогосподарств України свідчать, що сукупні ресурси домогосподарств у сільській місцевості є меншими порівняно з домогосподарствами міських поселень. У середньому в розрахунку на одного сільського жителя у 2007 році сукупні ресурси становили 665,11 грн. на місяць (у 2006 році - 544,18 грн.), а сукупні ресурси одного мешканця міста — 825,79 грн. на місяць (у 2006 році - 655,05 грн.). Загальні доходи селянина у 2007 році були меншими на 265,52 грн. у розрахунку на місяць порівняно з доходами жителів міст при 107,44 грн. у 2006 році. За 9 місяців 2008 року у середньому на одного члена домогосподарства загальні доходи становили у містах 1116 грн. на місяць, а у сільських домогосподарствах — 852 грн. на місяць, або на 264 грн. менше. Частка сільського населення із середньодушовими загальними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму склала 27% (за відповідний період 2007 року - 42%)⁴.

Структуру доходів і сукупних ресурсів домогосподарств обумовлюють особливості сільської місцевості. За даними вибірових спостережень умов життя домогосподарств України у 2007 році 32,7% сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості становить оплата праці, 26,6% — пенсії, допомога, субсидії та компенсаційні виплати, 12,8% — вартість спожитої продукції, отриманої в особистому господарстві та від самозаготівель, 11,7% — доходи від продажу сільськогосподарської продукції. На відміну від домогосподарств у міських поселеннях, питома вага оплати праці у сукупних ресурсах сільських домогосподарств є на 23,0 відсоткових пункти меншою. Проте, в структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств є набагато більшою частка спожитої продукції, отриманої в особистому господарстві, та доходи від продажу сільськогосподарської продукції, що вирощена членами домогосподарств (рис. 2).

⁴ Прожитковий мінімум на 1 особу на місяць у 2005 році — 423 грн., у 4 кв. 2006 року — 472 грн., у 4 кв. 2007 року — 532, у 4 кв. 2008 року — 626 грн.

Рис. 2. Структура сукупних ресурсів домогосподарств у 2007 році, %

Джерело: Держкомстат України.

Значну частку сукупних ресурсів домогосподарств становлять пенсії, пільги, допомога, субсидії та компенсаційні виплати (у 2005-2007 роках близько 27%). На 1 січня 2007 року в сільській місцевості проживало 4,5 млн. пенсіонерів, або 34% з кількості тих, які перебували на обліку в органах Пенсійного фонду України. Іншими словами, 30,5% сільського населення становлять пенсіонери.

Мала частка заробітної плати в структурі доходів сільських жителів є значною проблемою. Вона обумовлена специфікою розвитку суб'єктів господарювання в сільській місцевості та занятістю селян. Переважна більшість сільських жителів (50,6%) — зайняті у сільському господарстві, решта працює у галузях освіти (15,2%), торгівлі (6,7%), охорони здоров'я (6,3%), різних галузях промисловості (5,0%), на транспорті (3,7%). При тому, що сільськогосподарське виробництво забезпечує більшість сільських жителів роботою, протягом останніх років відбувається зменшення кількості найманих працівників. Так, якщо у 2001 році в сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві було 2348 тис. найманих працівників, то у 2007 році їх кількість скоротилася до 868 тис. осіб, або на 64% (рис. 3).

3. Кількість найманих працівників в сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, 2004-2007 рр.⁵

Показники	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Тис. осіб	1537	1272	1137	1005	868
У % до попереднього року	x	82,7	89,4	88,4	86,3

Джерело: Держкомстат України.

На фоні зменшення чисельності найманих працівників у найпоширеніших сферах господарської діяльності у сільській місцевості, скорочує й попит на робочу силу в сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві. Так, якщо на початок 2005 році попит на робочу силу в цих галузях становив 9,4 тис. осіб, на початок 2007 року — 8,1 тис. осіб, то на 1 січня 2009 року лише 4,0 тис. осіб (табл. 4).

4. Динаміка потреби підприємств у працівниках за видами економічної діяльності у 2005-2008рр. (на кінець звітного періоду), тис. осіб

Роки	Економіка в цілому	Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	
		тис. осіб	%
2005	186,6	10,4	5,6
2006	170,5	8,1	4,7
2007	169,7	7,3	4,3
2008	91,1	4,0	4,4

Джерело: Держкомстат України.

⁵ Без найманих працівників статистично малих підприємств і зайнятих у фізичних осіб-підприємців.

Труднощі, пов'язані з пошуком роботи призвели до збільшення чисельності осіб, зайнятих тільки у власному особистому господарстві (домогосподарстві) — 2,7 млн. сільських жителів (41,6% зайнятого сільського населення у 2008 році). На відміну від міст, де більш сприятливою є кон'юнктура на ринку праці, неформальний сектор економіки у 2008 році, як і в 2007 році, був основним місцем прикладання праці для кожної другої особи з числа зайнятих сільських жителів.

За даними Державного комітету статистики України рівень безробіття (за методологією МОП⁶) в сільській місцевості у 2008 році становив 5,7% до економічно активного населення у віці 15-70 років. При цьому, рівень зайнятості сільського населення становить лише 61,8% всього сільського населення у віці 15-70 років. Майже кожний третій сільський мешканець працездатного віку не працював і не навчався. Проявом загострення кризи зайнятості у сільській місцевості є прогресуюче скорочення кількості населення, яке бере участь у виробничому процесі, часткова і тимчасова зайнятість стають масовим явищем, зростає кількість безробітних, що не здійснюють пошук роботи. Динаміку кількості зареєстрованих безробітних у сільській місцевості у 2001-2008 роках характеризує табл. 5.

5. Динаміка кількості зареєстрованих безробітних у сільській місцевості у 2000-2008 роках (на кінець звітної періоду), тис. осіб

Роки	Всього по країні	В сільській місцевості	
		тис. осіб	%
2001	1008,1	311,4	30,9
2002	1034,2	423,6	40,9
2003	988,9	449,2	45,4
2004	981,8	466,9	47,5
2005	881,5	452,7	51,3
2006	759,5	405,6	53,4
2007	642,3	345,9	53,8
2008	844,9	426,6	50,5

Джерело: Держкомстат України.

У 2004-2006 роках в структурі витрат на виробництво сільськогосподарської продукції в аграрних підприємствах витрати на оплату праці становили лише 13,7-14,0%. Сільськогосподарське виробництво залишається сферою діяльності, де заробітна плата є найнижчою в економіці України. За інформацією Міністерства аграрної політики у січні-листопаді 2007 року середньомісячна заробітна плата одного штатного працівника в сільському господарстві становила 712,2 грн., або 54% від середнього показника в цілому по галузях економіки країни. Середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарства становила лише 127% до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу (568 грн.). У 2008 році, порівняно з 2006 роком, вона підвищилася на 95%, проте залишається однією з найнижчих серед галузей економіки (рис. 3). Низьким

⁶ Міжнародна організація праці (International Labour Office)

рівнем заробітної плати характеризуються й інші поширені в сільській місцевості види економічної діяльності — мисливство та лісове господарство (табл. 6).

Рис. 3. Динаміка середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства

Джерело: Держкомстат України.

6. Середньомісячна заробітна плата працівників за видами економічної діяльності у 2007-2008 роках, грн.

Види економічної діяльності	Нарахована заробітна плата, грн.		У % до середнього рівня по економіці	
	2007 р.	2008 р.	2007 р.	2008 р.
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	733	1076	54,3	69,6
Лісове господарство та пов'язані з ними послуги	1100	1311	81,4	72,6
Промисловість	1554	2017	115,0	111,6
Будівництво	1486	1832	110,0	101,4
Торгівля та ремонт	1144	1514	84,7	83,8
Діяльність транспорту та зв'язку	1670	2207	123,6	122,2
Фінансова діяльність	2770	3747	205,0	207,4
Державне управління	1852	2581	137,1	142,9
Освіта	1060	1448	78,4	80,2
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	871	1177	64,4	65,2
В середньому по економіці країни	1351	1806	100,0	100,0

Джерело: Держкомстат України.

Серед першочергових постає завдання підвищити частку заробітної плати в структурі доходів сільських домогосподарств. Це можливо, зокрема, через розвиток підприємництва у сільській місцевості. Разом з тим, у сільському господарстві та

мисливстві станом на 1 січня 2009 року залишилося непогашеними 85,9 млн. грн. заборгованості із виплати заробітної плати. Із них, по економічно активних підприємствах — 32,3 млн. грн. Заборгованість із виплати заробітної плати в лісовому господарстві та пов'язаних з ним послуг на цю ж дату становила 12,7 млн. грн. Практично вся ця заборгованість сформувалася по економічно активних підприємствах.

Складовою доходів сільських жителів є плата за здачу в оренду землі та майнових паїв. В результаті реформування сільськогосподарських підприємств право власності на майнові паї отримали 6,1 млн. громадян. А 6,8 млн. сільських жителів отримали сертифікати, що посвідчують їх право на земельну частку (пай). З них 6,4 млн. громадян отримали державні акти на право власності на землю (94,6% від загальної кількості громадян, які отримали сертифікати на право на земельну частку (пай)). Згідно нормативної грошової оцінки станом на 1 січня 2009 року середня вартість 1 га ріллі в Україні становить 11 129 грн., 1 га сіножатей — 4 631 грн., 1 га пасовищ — 3 525 грн., 1 га багаторічних насаджень — 34 377 грн. За оцінками фахівців Інституту аграрної економіки УААН ціна землі має бути вищою. Проте мораторій на продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення, який до цього часу не скасовано в Україні, не дозволяє сільським жителям реалізувати право на розпорядження своєю власністю — землею. А отже, маючи відповідний капітал у вигляді землі, селяни, насамперед пенсіонери, змушені жити у бідності, отримуючи невелику орендну плату.

Середній розмір плати за оренду землі на рік становить 1,5-3% від нормативної грошової оцінки землі (для порівняння, відсоткові ставки по банківських депозитах — 10-17% річних). Загальна сума нарахованої орендної плати за землю у 2007 році становила 2,4 млрд. грн. За інформацією Міністерства аграрної політики України станом на 1 січня 2008 року виплачено 2,2 млрд. грн. (92% від нарахованого), в тому числі, грошима — 24%, зерном — 58%, іншою продукцією — 14%, послугами — 4%. Загальна сума нарахованої орендної плати за майно у 2007 році становила 52,1 млн. грн. З них на початок 2008 року виплачено 40,7% млн. грн. (78% від нарахованого), в тому числі грошима — 33%, зерном — 26%, іншою продукцією — 23%, послугами — 18%. Важливим першочерговим завданням є створення умов для сільських жителів щодо вільного розпорядження своєю власністю, зокрема скасувати мораторій на продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

Для значної частини сільських жителів важливим джерелом доходів залишається їх особисте господарство (домогосподарство). За підсумками державного статистичного спостереження щодо окремих показників розвитку сільських, селищних, міських рад станом на 1 січня 2009 р. в сільських населених пунктах, зареєстровано майже 4,7 млн. домогосподарств, членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням "для ведення особистого селянського господарства" (далі — особисті селянські господарства). З них 3,4 млн. домогосподарств (72,9% до загальної кількості) утримують худобу і птицю. Особисті селянські господарства утримують 2,9 млн. свиней та 1,9 млн. корів. Середній розмір площі землі сільського домогосподарства становить 1,4 га, в т.ч. площа земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства — 0,62 га. У 2006 році частка спожитих продуктів харчування, вироблених в особистих господарствах, становить: овочів і картоплі — 80,7%, яєць — 74,5%, молока, молочного сиру та молокопродуктів — 58,5%, м'яса і м'ясопродуктів — 40,0%.

Таким чином можна констатувати, що сукупні ресурси і доходи сільських жителів є нижчими за ресурси і доходи мешканців міст. Серед специфічних особливостей формування доходів сільських жителів можна відзначити наступні:

- в структурі доходів селян досить низькою є частка оплати праці та доходів від підприємницької діяльності, проте високою є частка пенсій, допомоги, пільг, субсидій та компенсаційних виплат;
- в структурі сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості суттєвою є частка вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель.

Особливості формування доходів сільських жителів значною мірою обумовлені низьким рівнем розвитку підприємництва у сільській місцевості, що не створює сприятливої кон'юнктури на ринку праці. Як наслідок, значна частина працездатних сільських жителів працює у власному особистому господарстві (домогосподарстві). Це обумовлює необхідність розвитку підприємництва, в тому числі й в несільськогосподарській сфері сільської економіки.

3. РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Важливим чинником, що впливає на рівень доходів селян, зайнятість населення та можливість працевлаштування, є наявність у сільській місцевості різноманітних суб'єктів господарської діяльності. У сільських населених пунктах України на початок 2006 року знаходилось 18,0 тис. підприємств сільського господарства (крім фермерських господарств), 1,5 тис. підприємств лісового господарства; 0,5 тис. та 3,9 тис. підприємств та організацій відповідно добувної та обробної промисловості; 1,3 тис. закладів відпочинку (санаторії, будинки відпочинку тощо); 1,1 тис. транспортних підприємств; 0,9 тис. підприємств рибного господарства; 0,8 тис. будівельних організацій (табл. 7).

7. Суб'єкти господарської діяльності, розташовані в сільських населених пунктах, 2006 р.

Господарюючі суб'єкти за видами економічної діяльності	Кількість господарюючих суб'єктів, тис. одиниць	Населені пункти, в яких розташовані суб'єкти господарської діяльності	
		тис. одиниць	% до загальної к-ті сільських населен. пунктів
Сільське господарство (крім фермерських господарств)	18,0	12,7	44,6
Лісове господарство	1,5	1,3	4,5
Рибне господарство	0,9	0,7	2,4
Добувна промисловість	0,5	0,4	1,5
Обробна промисловість	3,9	2,2	7,6
Будівельні	0,8	0,6	1,9
Транспортні	1,1	0,7	2,4
Заклади відпочинку (санаторії, будинки відпочинку тощо)	1,3	0,3	1,1

Джерело: Держкомстат України.

Загальна кількість зареєстрованих суб'єктів ЄДРПОУ на 1 січня 2009 року у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві становить 84,7 тис. юридичних осіб, або 7,0% від загальної кількості по всіх галузях економіки України.

Природно, що в сільській місцевості найпоширенішою сферою підприємницької діяльності є сільське господарство. Проте, сільськогосподарські підприємства у переважній більшості не є високоефективними. Рівень рентабельності всієї їх діяльності у 2005-2006 роках становив відповідно 9,8 та 7,4%. У 2007 році за рахунок доброго врожаю він зріс до 15,1%. Близько третини сільськогосподарських підприємств одержують чисті збитки (у 2007 році лише 28% підприємств). Середньомісячна заробітна плата найманих працівників в сільськогосподарських підприємствах не є високою. Підвищення ефективності сільськогосподарських підприємств вимагає зростання продуктивності праці, інтенсифікації виробництва, скорочення чисельності зайнятих. А отже сільськогосподарські підприємства перестають бути основним місцем зайнятості сільських жителів. Якщо в 2001 році у сільськогосподарських підприємствах середньооблікова кількість найманих працівників становила 2,1 млн. осіб, то в 2007 році цей показник скоротився до 0,8 млн. працівників (табл. 8).

Розвиток сільськогосподарських підприємств характеризується не тільки скороченням числа сільських жителів, які зайняті у виробничому процесі, але й зменшенням кола осіб, які претендують на результати діяльності підприємств (їх доходи), і, серед яких розподіляються наявні прибутки. Власниками сільськогосподарських підприємств (засновниками, учасниками, акціонерами) є лише 5% сільських мешканців. Всі інші сільські жителі можуть бути найманими працівниками підприємств та/або надавати підприємствам в оренду свою землю та майно.

8. Основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств

Показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Рівень рентабельності всієї діяльності підприємств, %	5,0	-1,9	-0,03	12,6	9,8	7,4	15,1
Частка підприємств, які одержали чистий прибуток, %	56,1	46,2	49,5	66,2	64,7	67,6	72,0
Частка підприємств, які одержали чистий збиток, %	43,9	53,8	50,5	33,8	35,3	32,4	28,0
Середньооблікова кількість найманих працівників, тис. осіб	2131	1774	1436	1174	1038	910	778
Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників, грн.	151	178	210	295	415	553	733

Джерело: Держкомстат України.

Феномен аграрного виробництва і сільської місцевості в Україні полягає в тому, що політика економічного зростання в секторі сільськогосподарських підприємств не в змозі забезпечити подолання бідності в сільській місцевості, як і підвищення доходів всього сільського населення. Це обумовлено тим, що в сільськогосподарському

виробництві зайнята лише незначна частина сільського населення (і кількість зайнятих скорочується), а результатами (доходами) такого зростання розпоряджається ще менша чисельність власників (засновників, учасників) сільськогосподарських підприємств. При цьому сільським жителям, у яких аграрні підприємства орендують землю та майно, виплачується фіксований розмір орендної плати, який не залежить від результатів сільськогосподарського виробництва.

Найчисельнішою організаційною формою аграрного підприємництва є фермерські господарства. Протягом останніх років їх налічується близько 43 тис. господарств, в яких зайнято понад 115 тис. працюючих (табл. 9). Дослідження свідчать, що діяльність фермерських господарств забезпечує більші доходи домогосподарствам їх членів, порівняно з іншими сільськими жителями. Проте, навряд чи можна очікувати в майбутньому стрімкого збільшення кількості фермерських господарств. Як форма підприємницької діяльності сільських жителів, що передбачає наявність ризику, ведення фермерських господарств вимагає від їх членів певного досвіду, знань і вмінь та відповідного підприємницького хисту. А отже не може набути масовості в сучасній сільській місцевості України.

9. Основні показники діяльності фермерських господарств

Показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Кількість фермерських господарств, тис. одиниць	41,6	43,0	43,0	42,5	42,4	43,1	43,4
Середня площа с-г. угідь в користуванні 1 гос-ва, га	62,1	65,6	71,9	80,4	86,2	92,1	96,7
Чисельність працюючих, тис. осіб	139,9	141,5	131,5	130,3	133,5	132,0	115,3

Джерело: Держкомстат України.

Низький розвиток суб'єктів господарювання в інших, несільськогосподарських сферах економічної діяльності в сільській місцевості, не дає можливості більшості сільських жителів знайти гідну роботу за місцем проживання та змушує їх виробляти продукцію в своєму домогосподарстві (особистому селянському господарстві). За даними статистичних спостережень понад 40% з числа зайнятих сільських жителів працювали за межами свого сільського населеного пункту, з них переважна більшість (71,0%) — в містах і селищах міського типу. Протягом останніх років збільшується кількість сільських жителів, які працюють за кордоном. Найбільше таких працівників у Чернівецькій області (13,5% від загальної кількості працюючих області), Івано-Франківській (8,7%), Тернопільській (8,6%) та Закарпатській (6,5%).

Викликає занепокоєння той факт, що кількість населених пунктів, на території яких відсутні будь-які суб'єкти господарської діяльності, становила майже 14 тис. одиниць або 49,3% від загальної кількості всіх сільських населених пунктів. В переважній більшості будь-які суб'єкти господарської діяльності відсутні в населених пунктах з числом жителів до 999 осіб. Проте практично в кожній з областей, за виключенням

Кіровоградської області, є сільські населені пункти з числом жителів понад 1000 осіб, у яких відсутні будь-які суб'єкти господарської діяльності. Всього в Україні 553 таких населених пунктів. Ситуацію по регіонах країни характеризує рис. 4.

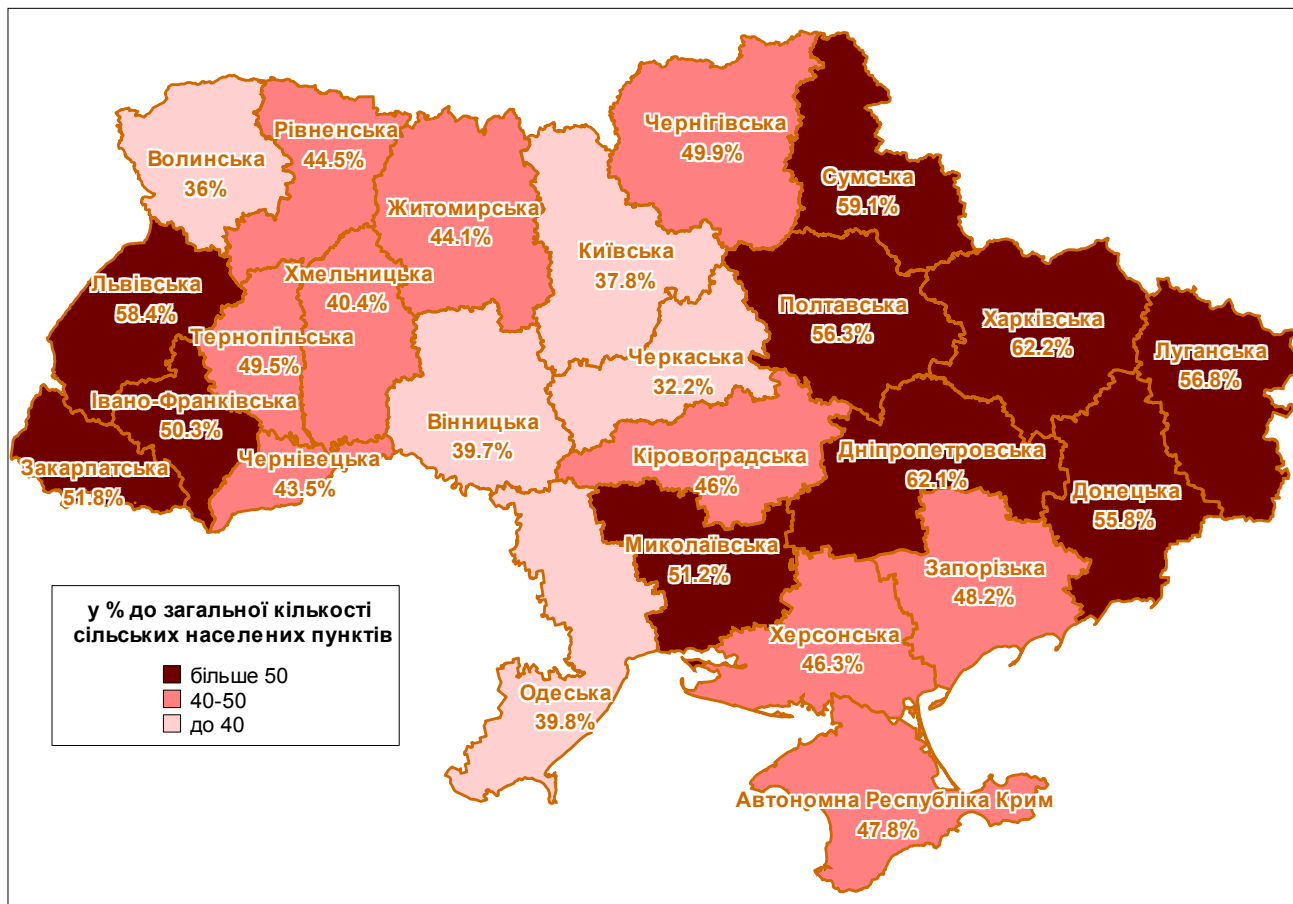

Рис. 4. Розподіл сільських населених пунктів за відсутністю суб'єктів господарської діяльності у 2006 р., % до загальної кількості сільських населених пунктів

Джерело: Держкомстат України.

Як наслідок поганого стану розвитку суб'єктів підприємництва у сільській місцевості, умови для існування значного сегменту сільського населення забезпечує самозайнятість сільських жителів у домогосподарствах (особистих селянських господарствах). Проте особисті селянські господарства не вирішують проблеми сільської бідності у середньо- та довгостроковій перспективі. Низькі доходи, які нині існують у сільській місцевості, можуть привести значну частку сільського населення у стан постійної бідності, оскільки вони не здатні накопичувати кошти для покращення умов життя сільських жителів. Особисті селянські господарства не сплачують податки і не забезпечують фінансування освіти і медичного обслуговування в сільській місцевості тощо.

Держава повинна розробити політику стимулювання зайнятості в несільськогосподарській сфері сільської економіки. Надання послуг, таких як будівництво якісних доріг у сільській місцевості та підтримка їх стану, забезпечення надійного електро- та водопостачання, за умови скорочення реєстраційних зборів, плати за доступ на ринки та податків з дрібних підприємців та підприємств у сільській місцевості є надзвичайно важливим для збільшення зайнятості у несільськогосподарському секторі у середньостроковій перспективі. Висока якість

програм освіти та охорони здоров'я у сільській місцевості також актуальна, оскільки дає можливість наступному поколінню мешканців села знайти гідну роботу. У сільській місцевості мають бути широкомасштабні програми підтримки накопичення активів мешканцями сіл (придбання землі, худоби та обладнання), що сприятиме підвищенню доходів і рівня життя сільських жителів у майбутньому. Підтримка життєздатних домогосподарств та переорієнтація їх на підприємницькі засади сприятиме поглинанню надлишкової робочої сили у сільській місцевості. Дрібні господарства краще використовують місцеві ресурси, наприклад, такі як ремонтні майстерні, послуги постачання сировини та торговельні послуги.

Кожен сільський житель має певний набір ресурсів, від обсягів і структури яких залежать його можливості забезпечити відповідний рівень доходів та протистояти негативним змінам в житті (втрата роботи, хвороба, пожежа тощо). Основними ресурсами, що мають у розпорядженні селяни:

- фінансові, які формуються за рахунок всіх доходів;
- матеріальні (житло, худоба, техніка і господарський реманент тощо);
- природні (кількість та якість землі, що є у власності або розпорядженні тощо);
- соціальні (рівень взаємодопомоги, можливості щодо розв'язання конфліктів та інші);
- людський капітал особистості (рівень освіти, здатність перекваліфікації та продовження навчання, стан здоров'я, можливості і бажання займатися підприємницькою діяльністю) тощо.

Важливими напрямками реалізації ресурсів є розвиток підприємництва у сільській місцевості та сприяння діяльності, яка не пов'язана з сільським господарством. В умовах реформування сільськогосподарських підприємств і скорочення зайнятих в аграрному секторі, вони є досить актуальними.

У сільській місцевості України спостерігається низька активність розвитку підприємництва, порівняно з містами. Це обумовлено різними чинниками, зокрема можливістю сільських жителів здійснювати напівтоварне сільськогосподарське виробництво на своїх прибудинкових земельних ділянках (особистих селянських чи підсобних господарствах). Ці особисті господарства перестали виконувати функції лише підсобної діяльності і для переважної більшості селян стали основним місцем прикладання праці. Проведені дослідження свідчать, що члени домогосподарств на присадибній ділянці працюють в середньому до 295 днів на рік по 8,6 годин на добу.

Сільські домогосподарства продають п'яту частину вирощеної на своїй земельній ділянці продукції. Близько 10% сільських домогосподарств продають понад половину виробленої продукції, тобто функціонують як товарні господарства. Дослідження показують, що товарність господарства і доходи сільських жителів зростають із збільшенням розміру земельної ділянки, яку обробляє сім'я. Поліноміальна логістична регресія свідчить, що із збільшенням площ земельних угідь, які обробляються сім'єю, ймовірність досягнення високого рівня доходів зростає, а ймовірність бідності при цьому різко зменшується (рис. 5). Ця залежність є справедливою й для фермерських господарств.

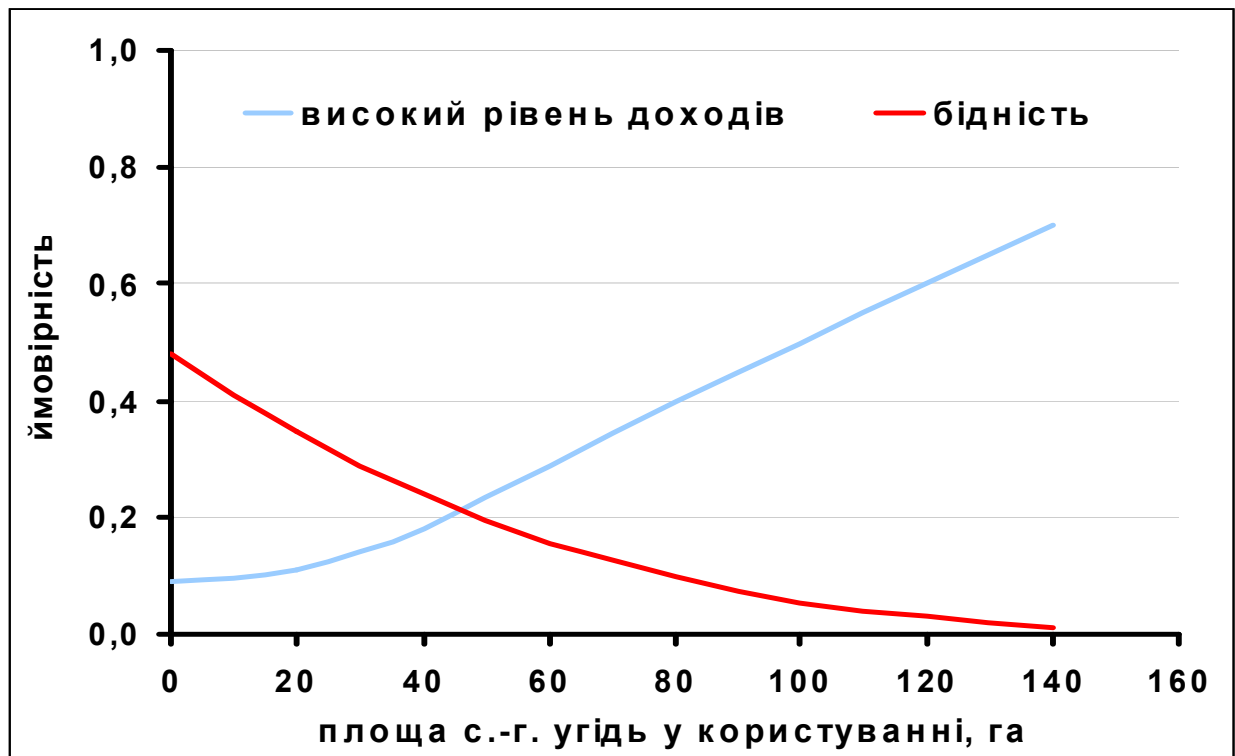

Рис. 5. Ймовірність досягнення високого рівня доходів домогосподарствами в сільській місцевості як функція від площі сільськогосподарських угідь у користуванні

Джерело: Розрахунки за результатами спільного з ФАО дослідження.

Не зважаючи на відносно високі доходи фермерських сімей, лише 4% мешканців сільської місцевості планують у найближчі роки зайнятися фермерством. Більшість сільських жителів не збираються створювати фермерське господарство. А окремі селяне взагалі не обробляють належні їм земельні ділянки.

За даними Державного комітету України із земельних ресурсів майже 1,4 млн. земельних паїв не використовується. Понад мільйон осіб ні самі не обробляють надані їм земельні ділянки, ні в оренду нікому не здають. Як результат, в масштабах держави 4,8 млн. га розпайованих сільськогосподарських угідь не обробляється. У постраждалих від Чорнобиля Рівненській, Чернігівській та Житомирській областях не обробляється від 22% до 34% розпайованих площ. В інших регіонах частка таких площ також немала: 24,3% — у Тернопільській області, 21,7% — у Хмельницькій, 20,7% — у Львівській, 19,9% — у Харківській, 0,1% — у Запорізькій, 0,9% — у Одеській, 1% — у Дніпропетровській, 1,3% — у Кіровоградській, 2% — у Миколаївській областях, 13,8% — в Автономній Республіці Крим.

Селяни, маючи у власності землю, не можуть нею, залежно від своїх планів і потреб, вільно розпорядитися — продати, віддати під заставу для отримання кредиту тощо. У цьому плані важливим є відміна мораторію на продаж земельних ділянок і запровадження повноцінного ринку землі, як найважливішого заходу для підвищення рівня життя сільських жителів. За рахунок механізмів земельного ринку сільські мешканці матимуть можливість вийти за рамки наявних зараз площ і обмежень, підвищити рівень товарності своїх господарств, збільшити власні доходи, диверсифікувати діяльність.

Сільські жителі, які мають підприємницький хист і здібності, первинний капітал, доступ до ринків збуту товарів і послуг тощо, намагаються розвивати власний бізнес. Натомість, переважна більшість селян позбавлена цього та не має ресурсного забезпечення для реалізації можливих підприємницьких проектів. Відповідно, їм потрібна допомога в реалізації трудових навичок і можливостей. Це можуть бути підприємницькі поради, консультації і навчання, кредити на розвиток власної справи тощо.

Перспективи розвитку підприємництва в сільській місцевості формують бачення селянами майбутнього їх дітей. Дослідження свідчать, що про сільськогосподарський бізнес як рід занять для своїх дітей мріють всього 24% фермерів і лише 8% інших сільських жителів. Близько 15% селян хотіли б, щоб їх діти залишилися жити в селі, але зайнялися несільськогосподарським бізнесом. Половина сільських жителів (в т.ч. й фермерів) хотіли б, щоб їх діти виїхали з села. Таким чином, без зміни ставлення влади до розвитку сільської місцевості українське село має ризик залишитися без нового покоління підприємців.

4. ЗАХОДИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ АКТИВНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ

Подолання бідності має бути метою діяльності влади у сільській місцевості. Це досягатиметься за рахунок покращання економічного і соціального добробуту сільського населення та системи продовольчої безпеки, забезпечення сталого використання природних ресурсів. Напрямами реалізації є:

- підвищення уваги держави і громадськості до проблем бідності, розвиток політики щодо сільської місцевості та зміцнення інституцій сільської місцевості, мобілізації громад;
- сприяння зайнятості та розвитку підприємницької діяльності в сільській місцевості;
- покращання доступу сільського населення до соціальної та економічної інфраструктури;
- удосконалення управління щодо розпорядження природними ресурсами та навколишнього середовища.

Зважаючи на те, що головною перешкодою для підвищення рівня доходів сільського населення є брак можливостей щодо несільськогосподарської зайнятості в сільській місцевості, стимулювання зайнятості у несільськогосподарському секторі повинно бути пріоритетним. Потребує розробки і впровадження у кожному сільському регіоні чіткої стратегії соціального розвитку та підвищення зайнятості сільського населення (стратегії територіальної громади) з метою вирішення нинішніх та майбутніх соціально-економічних проблем на селі.

Актуальність цього обумовлюється ще й тим, що навіть відносно потреби в соціальних об'єктах не завжди можна зрозуміти позицію місцевої влади. Як показали дослідження, тільки в 12% сільських населених пунктів, що мають чимало дітей шкільного віку та не мають шкіл, керівники сільських рад відзначили необхідність їх відкриття. Щодо торговельних закладів це становить лише 31%, лікарняних закладів — 12%, відділень зв'язку — 7%. Зважаючи на те, що керівники місцевих органів влади не

завжди можуть правильно визначити найважливіші проблеми і перспективи села, до розробки стратегії має бути залучено якнайбільше селян.

Формування стратегії територіальної громади поряд з її реалізацією дозволяє залучити громадян до місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування мають стати більшою мірою незалежними, що надаватиме для них більше свободи у прийнятті рішень та фінансуванні, а також покладатиме на них більшу відповідальність. На рівні місцевого самоврядування мають вирішуватися питання стимулювання розвитку окремих напрямків підприємницької діяльності виходячи з наявних передумов і особливостей регіонів. Вирішенню цих питань має сприяти й зміна державної політики щодо місцевого самоврядування, яка повинна забезпечити постійні та прогнозовані доходи місцевих бюджетів, передбачити їх право вільно розпоряджатися наявними коштами, передачу у власність територіальних громад (комунальну власність) майна і землі, якими органи місцевого самоврядування повинні володіти, користуватися і розпоряджатися виходячи з потреб громад (передати в оренду, продати тощо). Необхідно ліквідувати двовладдя, яке фактично існує на місцевому рівні, підсиливши повноваження органів місцевого самоврядування та залишивши за місцевими адміністраціями право спостереження за дотриманням законодавства органами місцевого самоврядування.

Стратегія територіальної громади є довгостроковим планом, який визначає загальний напрям діяльності сільської громади, а також передбачає методи й засоби його втілення, обґрунтовує прийняті владою суттєві рішення юридичного, організаційного та фінансового характеру. Стратегія — це найважливіший документ сільської громади, який дає змогу на тлі конкуренції вирізнити діяльність громади та визначити її специфіку, сформувані напрямки розвитку, в т.ч. підприємництва. Стратегія — це документ, визначений специфічною та єдиною для сільської громади політикою діяльності в певному середовищі з огляду на її минуле, сучасне і, що найважливіше, майбутні перспективи.

Формування стратегії передбачає здійснення аналітичного аналізу, визначення цілей (включаючи комплексний розвиток підприємництва, території та громади), заходів, інструментів й умов їх реалізації. Впровадження стратегії передбачає дії, спрямовані на реалізацію цілей і завдань (при використанні певних інструментів), передбачених у стратегічному плані, а також їх перевірку та актуалізацію. В основі цих ґрунтовно розроблених документів — низка сучасних ідей, головна мета яких — створити громадянам безпечні, здорові й гідні умови проживання та отримання відповідних доходів. Безумовно, що їх виконання залежить від розвитку бізнесу та його діяльності.

Добре підготовлена стратегія розвитку сільської громади характеризується наступним:

- при її формуванні залучені широкі верстви населення (керівники аграрних підприємств, служителі культу та інші впливові особи, бізнесмени, представники громадських організацій, населення тощо). Це уможливорює отримання пропозицій цілей і завдань від усіх зацікавлених, а також схвалення всіма членами громади прийнятих рішень і дій;
- є результатом праці всіх ланок органів влади, починаючи з керівництва й закінчуючи нижчими її щаблями;
- зосереджує увагу на тих напрямках розвитку громади, які дають їй можливість створити найбільші перспективи у майбутньому;
- характеризується точним, логічним записом, який виникає зі стратегічних напрямків розвитку у вигляді стратегічних цілей, оперативних цілей, програм і проектів (завдань) до безпосередньої реалізації;

- визначає конкурентні переваги громади в стосунках з оточуючими та створює динамічний розвиток;
- пов'язана з іншими документами стратегічного значення;
- відзначається гнучкістю, аби можна було використовувати нагоди, що трапляються, й уникати загроз, які насуваються від дуже мінливого оточення, — це уможлиблює постійну перевірку й актуалізацію записів стратегії.

Стратегія має ієрархічну побудову, тому її слід розглядати як механізм політики, прозорості, порядності та професіоналізму органів влади. Для успішної реалізації стратегії є важливим залучити широкі верстви сільського населення на втілення стратегічних цілей і завдань. Зважаючи на високий рівень пасивності сільських жителів, органи влади разом з бізнесом мають створювати атмосферу діяльності та творення. Цю атмосферу потрібно культивувати у кожному сільському населеному пункті.

Досвід свідчить, що спершу складно переконувати сільських мешканців у тому, що своїми діями вони можуть змінити свій добробут та умови життя. Але після перших успіхів відбувається певний психологічний злам у свідомості мешканців села: люди немов прокидаються, приходять сім'ями, працюють вечорами, одразу виникають нові ідеї. Робота з реалізації стратегічних планів, за умови правильного їх визначення, об'єднує громаду села, дозволяє знайти спільні цілі та чітке бачення способів їх розв'язання.

Такою об'єднуючою справою для всієї сільської громади може стати розвиток сільського (зеленого) туризму. Головною метою має бути не тільки залучити якнайбільше туристів, але й затримати їх у селі якнайдовше. Особливістю організації цієї діяльності є те, що туристичні послуги мають надавати сільські жителі, які не мають належного досвіду самостійної діяльності, не володіють навичками туристичного обслуговування, але з метою покращення свого матеріального забезпечення змушені самореалізувати себе, вдосконалюючи при цьому набуті на практиці знання.

Дослідження свідчать, що в окремих регіонах, завдяки попередньо набутому досвіду, формується своєрідний туристичний спосіб життя, що створює потенційні можливості для реалізації підприємницьких задатків сільських жителів і стає обнадійливим фактором покращення їх життєвого рівня в майбутньому. Крім того, реалізація проектів щодо розвитку сільського (зеленого) туризму виховує сільську громаду в повному розумінні цього слова. До найсуттєвіших чинників, що негативно впливають на розвиток сільського (зеленого) туризму віднесено: недосконалість нормативно-законодавчої бази, відсутність досвіду підприємницької діяльності, нестача початкового капіталу, недостатній рівень державної підтримки, відсутність ефективної реклами.

З метою підвищення соціально-економічної результативності становлення сільського (зеленого) туризму доцільно розробити комплекс організаційно-економічних заходів, що передбачають розв'язання питань маркетингового спрямування шляхом сегментації туристичного ринку та диверсифікації послуг; налагодження системи інформаційно-консультативного забезпечення через створення консалтингових центрів та ефективнішого використання мережі Інтернет, інших засобів поширення інформації; урізноманітнення фінансово-інвестиційних джерел із використанням грантів, мікрокредитних ліній; дотримання вимог екологічної орієнтації розвитку галузі тощо. Особливого значення набуває запровадження заходів, спрямованих на збалансоване поєднання туристичної і соціальної інфраструктури шляхом модернізації існуючих й побудови нових об'єктів комунального і рекреаційного призначення, розвиток технічної, побутової та соціальної сфери.

Перспективним вбачається кооперування суб'єктів, що задіяні у наданні туристичних послуг. Учасниками кооперування можуть бути державні та громадські організації, навчально-дослідні установи, допоміжні суб'єкти побутової сфери (перевізники, екскурсіводи), фінансові структури, органи безпосереднього впливу (громадські організації щодо сприяння розвитку сільського зеленого туризму, дорадчі та інформаційно-консультативні центри), власники селянських господарств тощо. Кооперування ринкових інфраструктурних формувань у сфері сільського (зеленого) туризму дає його учасникам можливість спільно вирішувати питання соціального, фінансового, інвестиційного, інформаційного, екологічного та іншого спрямування.

Важливу роль у становленні сільського (зеленого) туризму повинна відігравати держава, зокрема через врегулювання питань, що стосуються вдосконалення нормативно-законодавчої бази; запровадження пільг щодо оподаткування для початківців у даній сфері та страхування комерційних ризиків тощо. Становлення й розвиток сільського (зеленого) туризму залежить від впливу громадських організацій, діяльність яких повинна забезпечувати підвищення професійного рівня спеціалістів даної сфери обслуговування, сприяти покращенню інформаційно-консультативного та інноваційного спрямування розвитку галузі, здійснювати її представлення на вітчизняному й міжнародному ринку туристичних послуг, поширювати серед селян успішний досвід підприємницької діяльності.

Врегулювання зазначених питань є необхідною передумовою позитивних зрушень на ринку робочої сили в сільській місцевості. Проте підвищенню рівня доходів сільського населення має сприяти розвиток підприємництва. Заходами, які пропонуються для цього є:

внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення процедури започаткування підприємницької діяльності у сільській місцевості;

впровадження спрощеної форми реєстрації та отримання дозволів на здійснення підприємницької діяльності у сільській місцевості для сільських жителів, котрі не мали попереднього досвіду ведення підприємницької діяльності. Згідно цієї системи на перші 2 роки діяльності суб'єкти підприємницької діяльності мають реєструватися лише у сільській раді за місцем проживання та сплачувати єдиний податок до відповідного органу місцевого самоврядування. Система звітності таких підприємців має бути максимально спрощеною.

Несільськогосподарське підприємництво має отримати рівні умови пільгового кредитування з виробниками сільськогосподарської продукції. В сільській місцевості державна політика підтримки дрібного кредитування повинна орієнтуватися не тільки і, навіть не стільки на сільськогосподарську діяльність, але й на альтернативну. Основними видами діяльності, що заслуговують на підтримку держави мають бути:

- відродження народних промислів у сільській місцевості;
- розвиток сільського (зеленого) туризму;
- комунальні і соціально-побутові послуги в сільській місцевості;
- розведення і збір лікарських трав та екологічно чистих ягід, грибів;
- маркетингова (збутова) інфраструктура для виробників сільськогосподарської продукції;
- переробка побутових відходів для отримання енергії та нетрадиційні види виробництва енергії.

Потребує розробки і впровадження до обов'язкового викладання у середніх школах навчальних програм, які сприяють формуванню підприємницької ініціативи у

сільських школярів, забезпечують їх початковими знаннями та навичками з підприємництва.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

Проблеми подолання бідності в сільській місцевості мають комплексний характер. Головною перешкодою для їх розв'язання є брак можливостей щодо несільськогосподарської зайнятості в сільській місцевості. Зниження бідності потребує багатостороннього і цілісного підходу як з боку органів державної влади, так і місцевого самоврядування. Держава має розробити політику стимулювання зайнятості насамперед в несільськогосподарській сфері сільської економіки. Органи державної влади повинні відповідати за формування законодавчої бази, яка стосується формування земельних відносин, розвитку підприємництва в сільській місцевості, підвищення зайнятості.

Надання прав власності на землю і майно не забезпечують кардинального покращення економічного стану сільських жителів. Необхідною умовою змін є запровадження ринку землі сільськогосподарського призначення, що дозволить власникам найефективніше розпоряджатися наявними ресурсами. За рахунок механізмів земельного ринку сільські мешканці матимуть можливість вийти за рамки наявних зараз площ і обмежень, підвищити рівень товарності своїх господарств, збільшити власні доходи, диверсифікувати діяльність. Проте, бідним потрібні заходи підтримки, консультації і навчання, щоб вони могли правильно використати наявні у них ресурси для покращення свого соціально-економічного стану.

Пріоритетним повинно бути стимулювання зайнятості у несільськогосподарському секторі, зокрема, з надання різноманітних виробничих і соціальних послуг, використання промислового та рекреаційного потенціалу сільської місцевості. В цьому плані активно повинна бути позиція органів місцевого самоврядування, які мають залучити широкі верстви сільського населення на втілення стратегічних цілей і завдань громади. Органи влади разом з бізнесом мають створювати атмосферу діяльності та творення. Цю атмосферу потрібно культивувати у кожному сільському населеному пункті.